

”Todellisuudessaan se on yhteiskunnallisten suhteiden näyttämö” – Feuerbach-teesit ja kulttuuri-historiallinen psykologia

Jussi Silvonon. Esitelmä¹ Marxin Feuerbach-teesit tänään seminaarissa Tampereen yliopistolla
16.12. 2005

Marxilaisessa traditiossa Ludwig Feuerbachia (1804-1870) luettiin pitkään vain Marxin
esittämän kritiikin näkökulmasta ja tämä johti hänen omien tekstiensä sivuuttamiseen.²

Feuerbachilla on kuitenkin tärkeä ja itsenäinen rooli niin filosofisessa kuin psykologisessakin
keskustelussa (Keiler, 1999; Wartofsky, 1977). Wartofskyn mukaan Feuerbach hahmottelee
kiinnostavasti jälki-kartesiolaisen tieteen ja humanistisen materialismin mahdollisuutta. Keiler
puolestaan toteaa, että Feuerbachin tuotannosta avautuu psykologialle tärkeitä näkökulmia
yksilön yhteiskunnallisuuden teemaan. Marxin ja Feuerbachin ’kiistassa’ Feuerbachilla on siis
sellaista sanottavaa, jota ei ole syytä jättää Marxin varjoon ja jota ilman esimerkiksi Lev
Vygotskin (1896-1934) kulttuuri-psykologista tutkimusohjelmaa on vaikea ymmärtää.

Tarkastelen seuraavassa Karl Marxin (1818-1883) Feuerbach-teezejä (Marx, 1958, jatkossa FB-
teesit) ja niistä avautuvaa problematiikkaa rajatusti psykologian näkökulmasta.

Esitykseni rakentuu kolmivaiheisesti. Luonnehdin ensin FB-teesien paikkaa Marxin tuotannon
kokonaisuudessa. Toiseksi tarkastelen Marxin ja Feuerbachin keskinäistä ”kiistaa”
ihmisolemuksesta. Kysyn tässä yhteydessä kuinka kohdallista Marxin Feuerbach-kritiikki
loppujen lopuksi oli ja millainen psykologinen problematiikka avautuu Feuerbachin tuotannosta.
Lopuksi tarkastelen lyhyesti Vygotskin kulttuuri-psykologista tutkimusohjelmaa ja sen suhdetta

¹ Kiitän Tiina Kontista ja Anna Rainiota (HY) käsikirjoituksen eri versioihin esitetyistä kommentteista.

² Marx-ismeille tyypillinen Marx-sentrismi on ylipäänsä tehnyt marxismit kykemättömiksi havaitsemaan
marxilaisen tradition ulkopuolisia, tärkeitä ja kiinnostavia modernin kritiikkejä. Marxismi-leninismissä tämä ’tahto
totuuteen’ kehittyi suorastaan absurdeihin mittasuhteisiin lähes kaikkien kriittisen teorioiden varianttien
absoluuttisessa torjunnassa (ks. esim. Labica, 1986). Sitä, että Marx on vain yksi nimi muiden modernin kritikkojen
joukossa on tässä yhteydessä tuskin tarvetta lähteä laajemmin perustelemaan.

Marx-Feuerbach kiistaan. Vygotskin kautta hahmottelen joitakin näkökohtia kulttuuri-historiallisen psykologian ajankohtaisiin keskusteluteemoihin.

Marx-Feuerbach ”kiista” ihmisolemuksesta

Marx on modernin yhteiskunnan ja -tieteen kriitikko. Hän kritikoi nousevaa modernia, kapitalistista taloutta, ja etsi samalla uutta näkökulmaa tieteen omiin käytäntöihin praksiksen, elävän työn näkökulmasta (Dussel, 2001). Marxin omin sanoin: Työni “on *taloudellisten kategorioiden kritiikkiä* tai mikäli haluat, porvarillisen taloustieteen järjestelmä kriittisesti esitettynä. Se on samanaikaisesti järjestelmän esitys ja esityksen kautta sen kritiikkiä.” (Marx, 1976, 101). Marxin murros modernin kanssa ei kuitenkaan ole ehdoton eikä kiistaton.³ Marx kasvoi hegeliläisessä koulussa, josta hän irtaantui vaiheittain. FB-teesit ilmaisevat Marxin ajattelussa alkavaa teoreettista näkökulmanvaihdosta. Ne muodostavat rajapinnan ’nuoren Marxin’ ja ’historiallisen materialismin Marxin’ välille, kontrastoituen nuoren Marxin vuoden 1844 *Taloudellis-filosofisiin käsikirjoituksiin* (Marx, 1978a; Marx, 1981) ja avaten näkökulmaa eteenpäin vuosien 1845-46 *Saksalaiseen ideologiaan* (Marx & Engels, 1958; Marx & Engels, 1978) ja myöhempään kypsän Marxin tuotantoon, joka alkaa hahmottu *Grundrissesta* (Marx, 1974b; Marx, 1986a; Marx, 1986b; Marx, 1993) eteenpäin.

Althusser esittää tunnetun teesin Marxin ajattelussa tapahtuvasta ja *Saksalaiseen ideologiaan* kulminoituvasta epistemologisesta katkoksesta suhteessa modernin filosofian tietoisuus-diskurssiin (Althusser, 1971; Althusser, 1996). Foucault huomauttaa tähän, että ajatus yhteenpisteeseen sijoittuvasta epistemologisesta katkoksesta on liian yksinkertainen. Sen sijaan uuden teorian synty tapahtuu sarjana murroksia, teoreettisten ”kynnysten” ylityksiä joiden lopputulemana on katkos suhteessa lähtökohtatraditioon (Foucault, 1991a). Näin on myös

³ Marxin kytköksestä modernin projektiin ks. esim.(Baudrillard, 1975; Foucault, 1973)

Marxin kohdalla – hänen tuotannossaan voidaan nähdä useita kriittisiä siirtymiä, jotka johtavat hänen kypsään tuotantoonsa (kuvio 1 - Silvonon, 1987, 57).

Kuvio 1 tähän

Poiketen Althusserin tulkinnasta sijoitan ensimmäisen murtuman Marxin ajattelussa juuri FB-teeseihin. Teesien jälkeen hän siirtyy historiallisen materialismin perustelemiseen, joka merkitsee yritystä yleisen yhteiskuntateorian rakentamiseksi ja ”todellisten yksilöiden ja heidän empiirisesti havaittavissa olevan toimintansa” vähittäistä siirtymistä taka-alalle. Seuraava murros sijoittuu Grundrissen paikkeille ja Marxin ajattelun varsinainen vahva ydin – kapitalismiteoria – löytyy lopulta hänen myöhäistuotannostaan, ekonomiakritiikistä (Haug, 1982; Rosdolsky, 1972; Schanz, 1996). Samalla on niin, että nuoren ja keskimmäisen Marxin tuotannossa tematisoidaan sellaisia psykologialle tärkeitä kysymyksiä, jotka katoavat taka-alalle ja jäävät tematisoimatta Pääomassa ja Marxin myöhäistuotannossa. Näitä aukijääneitä siirtymiä ei voida täyttää Marxin ajattelua rekonstruoimalla, mutta rekonstruktio voi paikantaa niitä problematiikkoja joihin teoreettinen työ on suunnattava, jos ollaan kiinnostuneita yksilöllisen subjektiviteetin muodostumiseen liittyvistä psykologisista kysymyksenasetteluista.

Seuraavassa avataan hieman kuvion yksi ensimmäiseen siirtymään (nuori Marx – FB-teesit – histomat) liittyvää problematiikkaa.

Taloudellis-filosofiset käsikirjoitukset

Nostan seuraavassa esille joitakin teemoja ”nuoren Marxin” ajattelusta. Ensin katson kuinka hän tässä vaiheessa suhtautuu Feuerbachin filosofiaan. Toiseksi luonnehdin *Taloudellis-filosofisissa käsikirjoituksissa* esitettyä psykologia-tulkintaa ja kolmanneksi Marxin ’lajiolemuksen’ ja ’vieraantumisen’ käsitteitä.

(1.) Marx arvioi Feuerbachia mm. seuraavasti:

"Feuerbach on ainoa, joka suhtautuu vakavasti, kriittisesti Hegelin dialektiikkaan ja joka on tehnyt aitoja löytöjä tällä alueella - ylipäätään hän on vanhan filosofian kukistaja. --- Feuerbachin suurtekona on:

1. sen todistaminen, että filosofia ei ole mitään muuta kuin ajatelluksi saatettua ja ajatellen kehiteltyä uskontoa, toinen muoto ja olemassaolotapa inhimillisen olemuksen vieraantumiselle - sitä on siis myös tällaisena arvosteltava;
2. Feuerbach perusti *toden materialismin* ja *todellisen tieteen* tekemällä yhteiskunnallisen suhteen, 'ihmisen suhteen ihmiseen' myös teorian peruseriaatteeksi;
3. vastakohtaksi kieltämisen kieltämiselle, joka väittää olevansa absoluuttisen positiivinen, hän asetti itsensä varassa lepäävän ja positiivisesti itsensä varaan perustuvan positiivisen." (Marx, 1978a, 289; Marx, 1981, 569-570; Marx, 1988, 143-144).

Läpi *käsikirjoituksen* korostuu Feuerbachin ajattelun ja filosofisen panoksen positiivinen arviointi. Erityisen kiinnostavaa jatkon kannalta on tuo yllä esitetty toinen kohta: "Feuerbach perusti toden materialismin ja todellisen tieteen tekemällä yhteiskunnallisen suhteen, 'ihmisen suhteen ihmiseen' myös teorian peruseriaatteeksi." Tähän palataan alempana. Marxin suhde Feuerbachiin on tässä pikemminkin ihaileva kuin kriittinen.

(2.) Marxin varsinainen panos psykologiseen keskusteluun *Taloudellis-filosofisissa käsikirjoituksissa* liittyy esineellis-kohteellisen (gegenständliche Tätigkeit) toiminnan analyysiin. Ihminen määrittyy Marxilla tietoiseksi olennoksi, joka todistaa ja luo tietoisuutensa suhteessaan esineelliseen maailmaan: "Tietoinen elämäntoiminta erottaa ihmisen välittömästi eläimellisestä elämäntoiminnasta. Ainoastaan ja nimenomaan tämän vuoksi hän on lajinolento. --- ihminen todella todistaa itsensä lajinolennoksi vasta nimenomaan esineellisen maailman muokkaamisessa." (Marx, 1978a, 225; Marx, 1981, 517; Marx, 1988, 76-77).

Toiminnassa rakentuva esineellinen maailma (gegenständliche Welt) on nuorelle Marxille avain myös inhimilliseen psykologiaan:

"Havaitsemme kuinka *teollisuuden* historia ja teollisuuden kehittynyt *esineellinen* olemassaolo on *inhimillisten olemuksen voimien avattu kirja*, aistimellisesti esillä olevaa

ihmisen psykologiaa. Sitä ei tähän asti ole käsitetty yhteydessään ihmisen *olemuksen*, vaan aina vain ulkoisessa hyötysuhteessa. --- *Tavallisessa, aineellisessa teollisuudessa* --- meillä on edessämme ihmisen *esineellistyneet olemuksen voimat aistimellisten, vieraiden, hyödyllisten esineiden* muodossa, vieraantumisen muodossa. Sellainen *psykologia*, jolta mainittu kirja – siis juuri historian aistimellisesti läsnäolevin, nykyisin saavutettavissa oleva osa – on suljettu, ei voi tulla todelliseksi sisällykkekkääksi ja asialliseksi, luotettavaksi tieteeksi.” (Marx, 1978a, 257; Marx, 1981, 542-543; Marx, 1988, 109-110).

Kohteellisen toiminnan käsitteellä Marx hakee irtiottoa Hegelin 'hengen' käsitteestä.

Ihmisolemus ei ole vain hengen askareta, vaan ”aistimellisesti läsnäolevaa, esineellistä” toimintaa. Marx siis etsii tässä vastakohtaksi Hegelille materialistista selitystä inhimilliselle psyykelle ja löytää selityksen materiaalisesta, esineellistä maailmaa muokkaavasta toiminnasta.

(3.) Edellä esitettyä psykologisen tutkimuksen ohjelmanjulistusta ei voida ymmärtää irrallaan Marxin vieraantumisen (*Entfremdung*) ja lajiolemuksen (*Gattungswesen*) käsitteistä. Marxin analyysin lähtökohtana on ajatus ihmisen lajinolemuksesta ja tästä lajinolemuksesta tapahtuvasta vieraantumisesta. Esineellis-kohteellisen toiminnan käsite palvelee sekä lajinolemuksen että vieraantumisen analyysia. Ihminen toteuttaa universaalialia olemustaan esineellisessä toiminnassa, mutta samalla tapahtuu vieraantuminen ihmisolemuksesta, kun työn välineet ja tuotteet alkavat hallita tuottajiaan. Tämän vieraantumisen (lue: yksityisomistuksen) kumoaminen on paluuta takaisin todelliseen ihmisolemuksen, so. kommunismiin. (vrt. Wilenius, 1966)

Marxin vahvasta Hegel-kritiikistä huolimatta, hän jää tässä vielä hegeliläisen ajatusmuodon piiriin siinä suhteessa, että vieraantuminen ja sen kritiikki johdetaan lajiolemuksen käsitteestä. Kritiikki lähtee liikkeelle filosofisista kategorioista, joiden löytämisessä Feuerbachilla on keskeinen vaikutus Marxiin. Feuerbachin kautta esineellis-kohteellinen, aistimellinen maailma asettuu hengen käsitteen radikaaliksi vastakohtaksi. Tähän palataan alempana.

Ei tämän enempää nuoresta Marxista tässä yhteydessä. On aika katsoa mitä Feuerbach-teeeseissä sanotaan keskustelun alla olevista teemoista.

FB-teesit

FB-teesien kritiikin kohteena ei siis enää ole ensisijaisesti Hegel, vaan edellä positiivisesti arvotettu Feuerbach. Marxin lukija joutuu tässä pulman eteen. Kumpaan arvioon tässä pitäisi luottaa - Nuoren Marxin Feuerbach-myönteiseen vaiko teesien kritiikkiin? Täsmenämällä kysymystä pääsemme eteenpäin. Voidaan kysyä ensinnäkin teoriahistoriallisesta näkökulmasta onko Marxin Feuerbachiin kohdistama kritiikki kohdallista ja oikeutettua. Toiseksi voidaan kysyä Teoriaimmanentisti mitä katkoksia ja motiivinmuutoksia FB-teesit ilmentävät Marxin omassa ajattelussa. Pariisin käsikirjoituksissaan Marx kirjoitti hyvin wittgensteinilaiseen tapaan, että kysymyksen muotoilu jo pitää sisällään sen ratkaisun (Marx, 1988, 83). Sisältyisikö FB-teeisiin sellainen kysymyksen uudelleenmuotoilu, joka tuottaisi kokonaan uudenlaisen vastauksen aikaisempiin ongelmiin?

Teesien psykologisessa luennassa on toisaalla painotettu 'toiminnan'⁴ (die gegenständliche Tätigkeit, 1. teesi), toisaalla 'ihmisolemuksen'⁵ (das menschliche Wesen, 6. teesi) käsitteitä. En lähde tässä rekonstruoimaan Marxilta vaikutteita ammentaneiden psykologisten teorioiden historiaa, vaan katson sen sijaan miten Marx-Feuerbach suhde rakentuu näissä kahdessa psykologisen keskustelun kannalta ilmeisesti keskeisimmässä teesissä.

⁴ Toiminnan teoreettisista tulkinnoista ks. esim. (Leont'ev & Rozenbljum, ia; Rubinstejn, 1987).

⁵ Kulttuuri-historiallisen psykologian tulkinnoista ks. esim. (Vygotsky, 1998).

Ensimmäinen teesi: praxis kohteellisena toimintana

Ensimmäinen FB-teesi näyttäisi ilmaisevan jatkuvuutta suhteessa 1844 käsikirjoitukseen nimenomaan kohteellisen toiminnan käsitteen kohdalla. Teesi kävisi suoraan edellä lainatun psykologia-passuksen laajennukseksi.

Teesin vakiintunut suomalainen käännös kuuluu seuraavasti:

”Kaiken tähänastisen materialismin – myös Feuerbachin materialismin – perusvika on siinä, että esinettä, todellisuutta, aistimaailmaa tarkastellaan vain *objektin* tai *havainnon* muodossa, mutta ei *inhimillisenä aistitoimintana, käytäntönä*, ei subjektiivisesti. Sen vuoksi on käynyt niin, että päinvastoin kuin materialismi idealismi kehitteli *toimivaa* puolta, mutta vain abstraktisesti, koska idealismi ei tietenkään tunne todellista, aistitoimintaa sellaisenaan. Feuerbach haluaa olla tekemisissä aistimellisten, ajatusobjekteista todella eroavien objektien kanssa, mutta hän ei käsitä itse inhimillistä toimintaa *esineelliseksi* toiminnaksi. Siksi hän pitää teoksessaan ‘Kristinuskon olemus’ tosi-inhimillisenä ainoastaan teoreettista toimintaa, kun taas käytäntöä hän tarkastelee ja panee sen merkille vain sen likaisen juutalaisessa ilmenemismuodossa. Siksi hän ei käsitä vallankumouksellisen käytännöllis-kriittisen toiminnan merkitystä.” (Marx, 1969, 533; Marx, 1978b, 63; Marx, 1984, 283).⁶

Marx määrittelee tässä oman positionsa suhteessa a) aikaisempaan filosofiaan yleisesti ja b) Feuerbachin teoriaan erityisesti.

a) Ensimmäinen rajaus määrittää Marxin paikan filosofian kentällä. Hänen kritiikkinsä kohteena on ”kaikki tähänastinen materialismi” (aller bisheriger Materialismus), joka ei ole käsittänyt toimintaa inhimillis-aistimellisena, subjektiivisena praksiksena vaan on jättänyt toiminnan käsitteellistämisen idealismin tehtäväksi. Idealismi puolestaan ”ei tietenkään tunne todellista, aistitoimintaa sellaisenaan.” Kritiikin kohteena ovat siis *niin* materialismi *kuin* idealismikin.

⁶ Käännös on tehty Engelsin toimittamasta versiosta. Marxin alkuperäistekstistä (Marx, 1958) ei ole olemassa julkaistua suomennosta.

Marx alkaa tässä hahmotella praktisen materialismin ohjelmaa, joka tähtää koko tähänastisen 'filosofisen' tiedontuottamisen tavan ylittämiseen. Myöhemmin Friedrich Engels (1820-1895) kuvaa tätä kriittistä näkökulmaa omassa Feuerbach-esseessään, jossa irtaannutaan "koko filosofiasta sanan tähänastisessa merkityksessä" (Engels, 1979, 404 – suomennosta korjattu). Jos aikaisempaa filosofiaa kosketti materialismin ja idealismin vastakohtikseen asettava "peruskysymys", niin uusi praktinen materialismi näkee juuri tämän peruskysymyksen ja sen konstituomat 'idealismien' ja 'materialismin' ongelmina, ideologisina muotoina ja praksiksina, jotka se pyrkii ymmärtämään yhteiskunnallisen käytännön näkökulmasta (Haug, 1978; Haug, 1987; Haug, 1991).

b) Nyt Marx tekee esineellis-kohteellisen toiminnan käsitteellä rajausta Feuerbachin suuntaan. Saksankielinen ilmaus kuuluu *gegenständliche Tätigkeit* ja sille on vaikeaa antaa täsmällistä suomalaista käännöstä. Teesien suomennoksen mukaan:

"Feuerbach haluaa olla tekemisissä aistimellisten, ajatusobjekteista todella eroavien objektien kanssa, mutta hän ei käsitä itse inhimillistä toimintaa *esineelliseksi* toiminnaksi. Siksi hän pitää teoksessaan 'Kristinuskon olemus' tosi-inhimillisenä ainoastaan teoreettista toimintaa".

Gegenständliche Tätigkeit kääntyy tässä esineelliseksi toiminnaksi. Tähän sisältyy kuitenkin joukko ongelmia, joista seuraavaksi.

Ensimmäinen ongelma liittyy käännökseen 'esineellinen'. Saksan *Gegenstand* (Gegen+Stand) ilmaisee jotakin, joka on meitä vastassa, asettuu meitä vastaan tai kohteeksemme. *Gegenstand* voi olla myös puheenaihe, keskustelujen teema, tai sillä voidaan viitata arkielämän pieniin tarve-esineisiin.⁷ Käännös 'esineellinen' tiputtaa kokonaan pois alkuilmaukseen sisältyvän dynaamisen

⁷ Sanakirjoissa *Gegenstand* on 1. esine; 2. aihe, asia; 3. asia; 4 pikkuseikka (Hirvensalo, 1971), 1 esine, tavara (tavarat, esineet), kapine, kappale *körperlicher / unkörperlicher* ~ aineellinen / aineeton esine 2 (harv mon) teema, aihe, kohde *der ~ der Liebe* rakkauden kohde 3 (Itäv) oppiaine (koulussa), MOT internet-sanakirja, Kielikone;

monimerkityksisyyden (kohde + vastaan asettuva, diskurssin teema). Itse kääntäisin tässä yhteydessä pikemminkin 'kohteellinen' kuin 'esineellinen'.

Käännös tuottaa myös toisen ongelman, joka liittyy Marx – Feuerbach suhteen ymmärtämiseen.

Kun *gegenständliche Tätigkeit* käännetään esineelliseksi toiminnaksi, on melko helppo yhtyä teesin väittämään siitä, että tällainen näkökulma puuttuu Feuerbachin filosofiasta. Mutta kun Feuerbachin ja Marxin tekstejä luetaan alkukielellä tämä ero lähes häviää näkyvistä.

Gegenständliche Tätigkeit, kohteellinen toiminta, on itse asiassa myös Feuerbachin filosofian avainkäsitteitä. (Feuerbach operoi käsitteillä *Objekt* ja *Gegenstand*.)

Feuerbach kirjoittaa esimerkiksi teoksessaan *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* vuonna 1843 seuraavasti:

“Wie das Objekt, so das Subjekt.” (s. 119); “Ein Objekt, ein wirkliches Objekt, wird nämlich nur da gegeben, wo mir ein auf mich wirkendes Wesen gegeben wird, wo meine Selbsttätigkeit --- an der Tätigkeit eines anderen Wesens ihre Grenze – Widerstand findet. Der Begriff des Objekts ist ursprünglich gar nichts anderes als der Begriff eines anderen Ich – so fasst der Mensch in der Kindheit alle Dinge als freitätige, willkürliche Wesen auf – daher ist der Begriff des Objekts überhaupt vermittelt durch den Begriff des Du, des gegenständlichen Ich. (s. 140) "Die neue Philosophie betrachtet und berücksichtigt das Sein, wie es für uns ist, nicht nur das denkende, sondern als wirklich seiende Wesen – das Sein also als Objekt des Seins – als Objekt seiner Selbst."(141 ja ed. 142-143) (Feuerbach, 1985).

<Laajenna tätä. Ks. Keilerilta (Keiler, 1999; Keiler, 2002) *gegenständliche Tätigkeit* sitaattit.>

Tässä näemme kuinka toiminnan kohteellisuus on Feuerbachin ajattelun ydinkategorioita.

Todellinen kohde on olemassa vain siellä, missä oma toimintani kohtaa toisen olennon toiminnan asettamat rajat, vastarinnan. Feuerbachin *gegenständliche Tätigkeit* viittaa tässä kohteellisuuden

Vastaavasti DUDEN määrittelee: 1. Körper, nicht näher beschriebene Sache, 2. a) derjenige, worum es in einem Gespräch jeweils geht, Thema, 2 b) Objekt, Ziel, 3. Schulfach (Österr.) (DUDEN, 1989).

inhimillisiin, vuorovaikutuksellisiin ulottuvuuksiin, jotka tippuvat käsitteestä pois, kun se käännetään esineelliseksi toiminnaksi.

Teesissä alkaa hahmottua uudenlaisen praktisen materialismin näkökulma, jonka kritiikin kohteena koko aikaisempi filosofinen tiedon tuottamisen tapa, filosofia ideologisena praksiksena. Tätä vastaan asettuu tiedon ymmärtäminen inhimillisenä ja subjektiivisena aistitoimintana, käytäntönä. Kohteellisen toiminnan käsitteellä ankkuroidaan toimiva ihminen materiaaliseen maailmaan. Mutta samalla on ilmeistä, että Marxin tässä kohtaa esittämä Feuerbach-kritiikki menee osin ohi maalinsa. Toisin kuin Marx väittää, Feuerbach ei näe käytäntöä ”ainoastaan teoreettisensa toimintana”, vaan kohteellisena prosessina, toimijoiden kamppailuna ja rajankäyntinä, jonka tuloksena rakentuu se, mitä pidämme ’subjektina’.

Kuudes teesi: ”yhteiskunnallisten suhteiden näyttämö”

Kuudennessa teesissä Marx esittää kuuluisan ajatuksensa ’ihmisolemuksesta yhteiskunnallisten suhteiden näyttämönä’. Teesi kokonaisuudessaan on perinteisesti suomennettu seuraavasti:

”Feuerbach sulattaa uskonnollisen olemuksen ihmisolemukseen. Mutta ihmisolemus ei ole mikään jollekin yksilölle ominainen abstraktio. Todellisuudessaan se on yhteiskunnallisten suhteiden kokonaisuus.

Feuerbachin, joka ei ryhdy arvostelemaan tätä todellista olemusta, on sen vuoksi pakko:

1) abstrahoitua historian kulusta ja tarkastella uskonnollista mieltä [Gemüt] sinänsä sekä edellyttää abstraktisen – eristetyt – ihmisyksilön olemassaoloa;

2) sen tähden hän voi käsittää ihmisolemuksen vain ’lajina’, monia yksilöitä pelkästään *luonnonomaisesti* yhdistävänä, sisäisenä, mykkänä yleisyytenä.” (Marx, 1969, 534; Marx, 1978b, 65; Marx, 1984, 285).

Teesin ensimmäinen osa (a) esittää ajatuksen ihmisolemuksesta yhteiskunnallisten suhteiden kokonaisuutena tai – niinkuin olen sen esitykseni otsikkoon suomentanut – näyttämönä. Tämä merkitsee radikaalia katkosta suhteessa aikaisempaan ’lajiiolemus’ ajatteluun. Siitä hieman

alempana. Teesin toinen osa (b) suuntautuu Feuerbachin antropologismia, 'abstraktin, eristetyn ihmisen' filosofiaa vastaan.

Aloitin teesin purkamisen sen jälkimmäisestä osasta.

b) Feuerbach esittää, että ihminen on ymmärrettävissä vain yhteisöllisesti, osana yhteiskuntaa.

Hän kirjoittaa 1843 teoksessaan *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* seuraavasti:

"Der einzelne Mensch für sich hat das Wesen des Menschen weder in sich als moralischen, noch in sich als denkenden Wesen. Das Wesen des Menschen ist nur in der Gemeinschaft, in der Einheit des Menschen mit dem Menschen enthalten --- ." (Feuerbach, 1985, 156).

Feuerbachin ajattelua luonnehtii siis, toisin kuin Marx nyt teeseissään esittää, systemaattinen yhteiskunnallinen painotus. Tämän painotuksen Marx itsekin totesi 1844 käsikirjoituksessaan: "Feuerbach perusti *toden materialismin* ja *todellisen tieteen* tekemällä yhteiskunnallisen suhteen, 'ihmisen suhteen ihmiseen' myös teorian peruseräkkeeksi" (Marx, 1978a, 289). Jos luemme Feuerbachia eteenpäin, tai katsomme mitä hän sanoo aiemmin vuonna 1841 *Das Wesen des Christentums* (Feuerbach, 1980, 38, 124, 146,), saamme kuvan siitä mitä yksilön 'yhteiskunnallisuus' Feuerbachille merkitsee.

Feuerbachille 'die Einheit des Menschen mit dem Menschen' toteutuu dialogina Minän ja Sinän välillä. Kyseessä on „eine Einheit, die sich aber nur auf die Realität des Unterschieds von Ich und Du stützt. --- Die wahre Dialektik ist kein Monolog des einsamen Denkers mit sich selbst, sie ist ein Dialog zwischen Ich und Du.“ (Feuerbach, 1985, 156).

Näin Feuerbach sijoittaa yhteiskunnallisen näyttämön yksilöön, tarkastelee yksilöä hänen yhteiskunnallisuudessaan ja pyrkii samalla antamaan selityksen tälle yhteiskunnallisuudelle. Näin tehdessään hän purkaa radikaalisti yksilön ja yhteiskunnan dikotomiaa. Marxin postuloimaa 'luonnonomaista, sisäistä, mykkää yleisyyttä' on tästä kohden mahdotonta löytää. Marxin ja Feuerbachin ajattelu eivät toki ole identtisiä. Siihen mikä heidän erossaan on olennaista, palataan

alempana. Tässä riittää todeta, että Marx yksinkertaisesti ampuu olkiukkoa omaa kohdettaan konstruoidessaan. Tämä olkiukko puolestaan tarvitaan Marxin itsekritiikin välineeksi. On suorastaan ironista kuinka feuerbachilaisesti Marx tässä työskentelee: teesit eivät ole yksinäisen ajattelijan monologia, vaan dialogia minän ja sinun (Feuerbach-konstruktio) välillä.

a) Marxin ajattelun teoreettinen uutuus ei sisälly Feuerbach-kritiikkiin, vaan teesin alkuosan ilmaukseen ”Aber das menschliche Wesen ist kein dem einzelnen Individuum innewohnendes Abstraktum. In seiner Wirklichkeit ist es das ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse“, joka voitaisiin suomentaa vaikkapa seuraavasti:

„Mutta ihmisolemus ei ole mikään erilliseen yksilöön sijoittuva abstraktio.

Todellisuudessaan se on yhteiskunnallisten suhteiden näyttäjä.“

Teesissä ihmisolemus sijoitetaan erillisen yksilön ulkopuolelle, sosiaalisten suhteidensa kokonaisuuteen.⁸ Ihmisolemus ei siis tässä kohden palaudu esineelliseen, ”vieraantuneeseen” materiaaliseen maailmaan, vaan ihmisten suhteiden muodostamaan itsenäistyvään ja itsenäistyneeseen rakenteeseen, jota voitaisiin kutsua erotukseksi luonnosta vaikka ”toiseksi luonnoksi” tai toisin sanoen ”yhteiskunnaksi”.

Tässä tapahtuu teoreettinen näkökulman muutos, irtautuminen 1844 käsikirjoituksen abstraktista antropologismista, vieraantumisen selittämisestä ihmisolemuksen käsittein. Nyt ennalta-annettua, sisäistä, muuttumatonta ihmisolemusta – joka olisi samalla vieraantumisen mitta – ei enää ole. Ihmisolemus muuttuu historialliseksi kategoriaksi; se mikä on ihmisolemusta on ihmisen itsensä tuottama yhteiskunnallisen todellisuuden kokonaisuus (Sève, 1978).

Ihmisolemus ei ole sisäinen tai sisäsyntyinen ilmiö, vaan se on niissä suhteissa, jotka tuottavat ihmisten toiminnassa. Näin katoaa myös mahdollisuus vedota mihinkään ikuisiin, universaaleihin ihmisen olemusvoimiin vieraantumisen kritiikin välineenä. Ihmisolemus on

hänen yhteiskunnallisissa suhteissaan, jotka puolestaan ovat ihmisten oman historian tuotetta. Kritiikin on löydettävä mittapuunsa tästä historiasta ja sen avaamista kehityksen rajoista ja mahdollisuuksista. Tämän immanentin kritiikin perspektiivin Marx onnistuu hahmottamaan vasta myöhäistuotannossaan, niinkuin edellä lainattiin, samanaikaisesti ”järjestelmän esityksenä ja sitä kautta sen kritiikkinä”.

Kuudennessa teesissä toistuu sama ilmiö kuin ensimmäisessäkin. Marx rakentaa teesinsä Feuerbach-kritiikkinä, mutta tämä kritiikki osoittautuu epätarkaksi. Kyse on paitsi Feuerbach-kritiikistä myös Marxin itsekritiikistä ja sen kautta rakentuvasta uudesta teoreettisesta orientaatiosta. Teesin radikaali ihmisolemusta koskeva uudelleenmuotoilu ilmaisee alkavaa katkosta suhteessa Marxin aikaisempaan ajatteluun. Metodologiselta näkökannalta voidaan myös sanoa, että ensimmäinen teesi on alisteinen kuudennelle: toiminta saa merkityksensä yhteiskunnallisten suhteiden näyttämöllä, se ei ole sisäisten olemusvoimien ilmaisua.

Marx ja Feuerbach: yhteenveto

Edelläesitetyn perusteella on ilmeistä, että Marxin ja Feuerbachin vastakkaisuus on suhteellista. Marxin Feuerbach-kritiikki näyttäytyy tarkemmin katsottaessa myös Marxin itsekritiikkinä. Teesien näkökulman muutos liittyy hegeliläisestä idealismista irtaantumiseen.

Nuoren Marxin ’lajiolemuksen’ käsite oli vielä filosofinen konstruktio, josta inhimillinen toiminta ’materialistisesti’ johdettiin. Vaikka Hegelin hengen käsite korvautuu materiaalis-esineellisen toiminnan käsitteellä, saa tämä toiminta itsessään selityksensä ’lajiolemuksesta’. Päättelymalli noudattaa filosofisen diskurssin kaavaa, jossa johdetaan olemuksesta ilmiöiden todellisuuden kriteerit ja määreet. Marx tekee voimakkaan *sisällöllisen* irtioton Hegelin käsitteistä, mutta hänen *työtapansa* jää vielä filosofiseksi ’sanan vanhassa merkityksessä’.

⁸ ’Yhteiskunnallisten suhteiden kokonaisuudesta’ käydystä keskustelusta ks. (Benzaquen, 1997; Markard, 1997;

FB-teeseistä alkaa teoreettinen vallankumous, joka liittyy materialismikäsitteiden uudelleenmuotoilemiseen, universaalista 'ihmisolemuksesta' luopumiseen ja katseen suuntaamiseen inhimillisiin käytäntöihin yhteiskunnallisten suhteiden näyttämillä. Feuerbachin yhteisöllisyyden käsite laajenee Marxilla 'yhteiskunnallisten suhteiden kokonaisuudeksi'.

Marxin myöhemmässä tuotannossa psykologinen problematiikka häviää taka-alalle.

Historiallisen materialismin ohjelmallisissa alkumuotoiluissa vielä puhutaan "todellisista ihmisistä jne.", vaikka tähän empiiriseen analyysiin ei ryhdytäkään. Ekonomiakriittisessä vaiheessa psykologiset käsitteet korvautuvat taloudellisilla kategorioilla. Psykologisten kysymyksenasettelujen sijasta Marx on kiinnostunut yksilöistä vain "taloudellisina luonnenaamioina" (esim. Marx, 1974a, 83), taloudellisten suhteiden kantajina ja toteuttajina.

Teesien Feuerbach-kritiikissä tapahtuu kohtalokas ylilyönti, joka tiputtaa (1844 käsikirjoituksen kanssa rinnakkain ja epäkriittisesti luettuna) psykologisen problematiikan kokonaan Marxin ohjelman ulkopuolelle. Se toiminnan subjektikohtion tematisointi, jota Feuerbach kiinnostavasti tekee, jääkin marxismien piirissä teorianhistoriallisesti pitkäksi aikaa tunnistamatta. Joudumme siirtymään 1920-luvun Venäjälle ennenkuin tähän liittyvä teoreettinen problematiikka alkaa purkautua.

Vygotski – kulttuuri-historiallinen psykologia

Vygotski asettaa tavoitteekseen ihmiselle ominaisten korkeampien henkisten toimintojen synnyn ja kehityksen historiallisen selittämisen. Edellä nähtiin, että Feuerbach ja Marx tematisoivat molemmat tärkeitä yksilön yhteiskunnallisuuteen liittyviä teemoja niin että näkökulmat ovat osittain vastakkaisia, osittain komplementaarisia. Vygotski ei nojaa vain Marxiin vaan tarttuu

Vadée, 1997).

myös Feuerbachin tarjoamiin vihjeisiin ja teoria-aineksiin ja hyödyntää niitä rakentaessaan kulttuuri-historiallista tutkimusohjelmaansa.⁹

Vygotski laajentaa (nuoren) Marxin esineellis-kohteellisen toiminnan käsitettä Feuerbachin hahmottamaan suuntaan. Nuori Marx esitti Feuerbachin ansioksi, että tämä ”perusti *toden materialismin* ja *todellisen tieteen* tekemällä yhteiskunnallisen suhteen, ’ihmisen suhteen ihmiseen’ myös teorian peruseräkkeeksi” (Marx, 1978a, 289; Marx, 1981, 569). Se mitä tämä ’ihmisen suhde ihmiseen’ psykologisesti merkitsee, jää Marxilla työstämättä. Feurbach löytää yksilön yhteiskunnallistumisen mekanismin, kun hän tarkastelee psyykkistä toimintaa ’minän’ ja ’toisen’ dialogina, mutta myös hänellä jää auki se, kuinka ’minä’ ja ’toinen’ voivat konkreettisesti rakentua. Vygotski silloittaa tämän auki jäävän kuilun merkkivälitteisen toiminnan käsitteellään.

Vygotskin sosiogeneettinen laki suhteutuu suoraan Marxin kuudenteen Feuerbach-teesiin.

Vygotski kirjoittaa: “Muuntamalla Marxin hyvin tunnettua teesiä me voisimme sanoa, että ihmisen henkinen olemus (nature) edustaa sisäistyneiden yhteiskunnallisten suhteiden kokonaisuutta muuntuneena yksilön toiminnoiksi ja hänen (psyykkisen) rakenteensa muodoiksi.

--- Näemme tässä teesissä mitä täydellisimmän ilmauksen kaikesta siitä mihin kulttuurisen kehityksemme historia johtaa.” (Vygotsky, 1997b, 106). <vrt. Concrete psychology ...>

Kuinka tämä sosiaalisten suhteiden sisäistäminen sitten tulee mahdolliseksi? “Merkkien kehityshistoria johtaa meidät yleiseen lakiin, joka hallitsee käyttäytymistä. P. Janet kutsuu sitä psykologian peruslaiksi. Tämän lain olemus on siinä, että kehityksensä prosessissa lapsi alkaa soveltaa itseensä samoja käyttäytymisen muotoja, joita muut ovat alunperin soveltaneet häneen.

⁹ Vygotskin kytkeminen vain marxilaiseen teoriatraditioon olisi sikälikin harhaanjohtavaa, että Vygotski operoi laajasti koko aikalaispsykologian kentällä ja ammensi teoreettisia aineksia laajasti marxilaisen tradition ulkopuolelta. Tässä sulkeistetaan tietoisesti P. Janet’n ym. sosiogeneettistä lähestymistapaa marxismin ulkopuolella kehittäneiden vaikutus tarkastelun ulkopuolelle (ks. aiheesta laajemmin Valsiner & van der Veer, 2000).

Lapsi sulauttaa ja muuntaa itseensä sosiaalisen käyttäytymisen muodot. Soveltamalla tätä alueelle, joka kiinnostaa meitä, voisimme sanoa että tämän lain paikkansapitävyys ei ole missään selvempää kuin merkkien käytössä. --- Jos on totta, että merkki on aluksi sosiaalistumisen väline ja että siitä tulee vasta myöhemmin yksilön käyttäytymisen väline väline, niin siinä tapauksessa on absoluuttisen selvää että kulttuurinen kehitys perustuu merkkien käyttöön ja että merkkien sisällyttäminen käyttäytymisen koko järjestelmään tapahtuu aluksi sosiaalisessa, ulkoisessa muodossa.” (Vygotsky, 1997b, 102-103). “Jokainen korkeampi henkinen toiminto oli aluksi ulkoinen, sosiaalinen suhde kahden ihmisen välillä, ennenkuin siitä tuli sisäinen, henkinen toiminto sanan tarkassa merkityksessä.” (Vygotsky, 1997b, 105). Vygotskille ”korkeampien henkisten toimintojen tärkein erottava piirre on niiden merkkivälittyneisyys” (Vygotsky, 1999, 41) ja niiden muodostumisessa on aina kyse ”ihmisten välillä tapahtuvasta draamasta.” (Vygotsky, 1997b, 106).

Vygotskin teoria liittää yhteen Marxin ja Feuerbachin teorioiden olennaisimmat elementit välittyneen toiminnan käsitteen kautta. Metodologisesti olennaista tässä on, että Vygotski tarkasteli välittyneisyyden eri muotoja aina suhteessa toisiinsa – mutta korkeampien henkisten toimintojen muodostumisen eli semioottisen merkkivälittyneisyyden näkökulmasta.

Lopuksi

Lopuksi vielä sana yhdennestätoista teesistä, joka on tässä esityksessä jäänyt taka-alalle. Teesissä ”maailman muuttamisesta” olennaista on se, mikä on tämä maailma. Marx sitoo ihmisen maailmaan kohteellisen toiminnan (käsitteen) kautta, mutta samalla ihmisen maailma on hänelle yhteiskunnallisten suhteiden kokonaisuus tai näyttämö. Tällöin maailman muuttaminen liittyy ensisijaisesti tämän näyttämön muuttamiseen. --- Kulttuurisen materialismin perspektiivissä se merkitsee yhteiskunnallisten suhteiden näyttämön uudelleenjäsentämistä subjektien toimintakyvyn vahvistamisen näkökulmasta. Tällöin toimintakyvyllä ei viitata ensisijaisesti

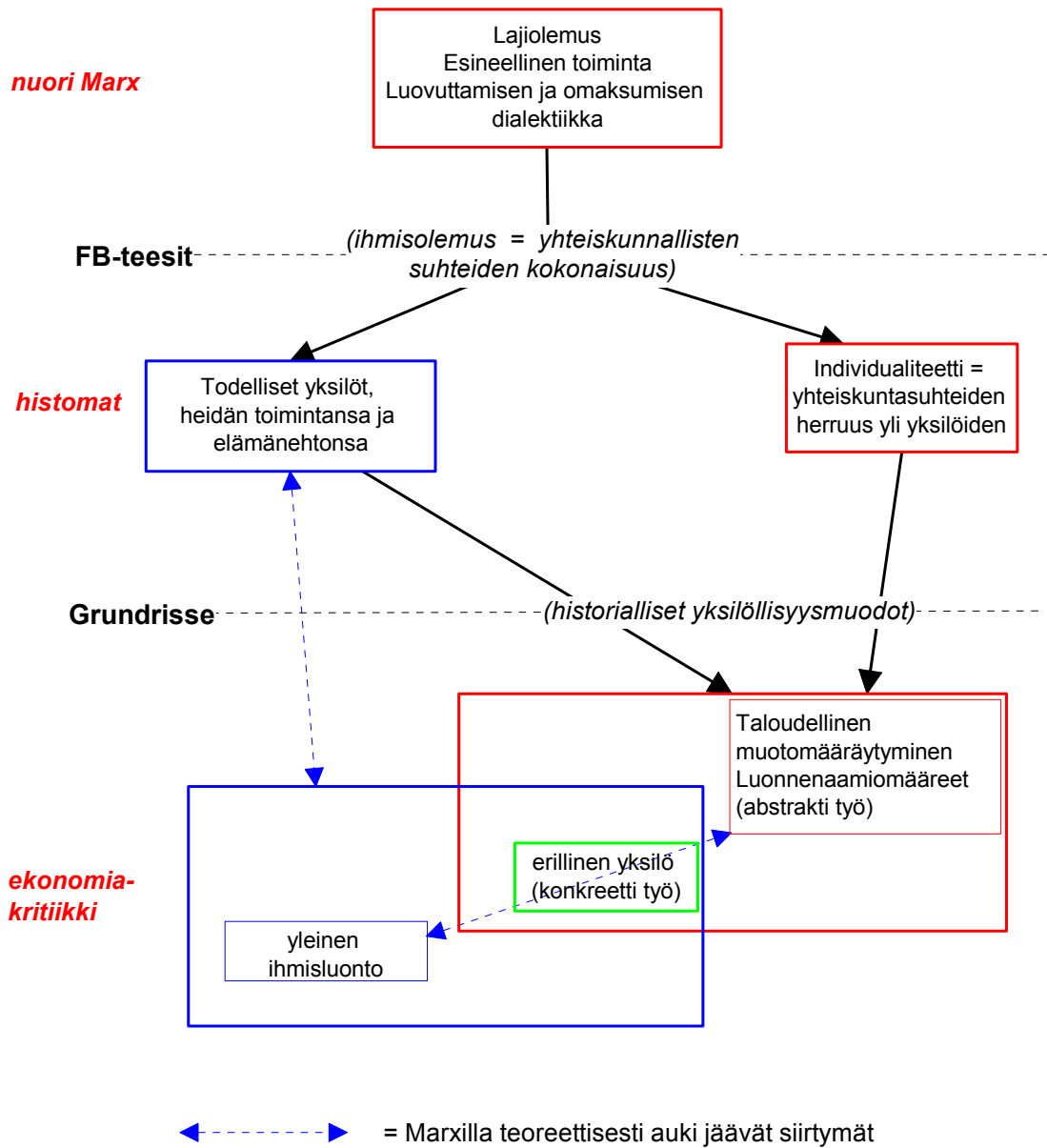
esineellisen maailman teknisen hallinnan sujuvuuteen, vaan ihmisen kykyyn liikkua ja toimia yhteiskunnallisissa suhteissa.

Liite: Ekskursio Vygotskin esittämään marxismi-kritiikkiin

Vygotski kritikoi pyrkimyksiä luoda marxilainen psykologia satunnaisella sitatologialla, jolla ei ole mitään sanottavaa itse kohteesta. Psykologiaa ei voida konstruoida katsomalla, mitä Marx esitti asiasta "*in passing* and for quite another reason". Näin menetellen ei loppujen lopuksi ymmärretä edes sitä, mitä Marx sanoi varsinaisesta tutkimuskohteestaan. Marxilaisten psykologioiden ongelmana on Vygotskin mukaan se, että (1.) ei etsitä sieltä, mistä pitäisi, (2.) ei etsitä sitä, mitä pitäisi ja (3.) ei etsitä siten kuin pitäisi (Vygotsky, 1997a, 313).

Näitä ongelmia Vygotski kommentoi seuraavasti: Kohtaan 1. Ei Plehanovilla eikä kenelläkään muullakaan marxistilla ole sitä, mitä heiltä haetaan: nimittäin tietoteoreettista käsitystä siitä metodista, jolla psyykkistä pitäisi tutkia. Siksi etsiminenkin heiltä on turhaa puuhaa. Kohtaan 2. Se mitä tarvittaisiin, on periaatteiden metodologinen järjestelmä, joka mahdollistaisi tutkimuksen aloittamisen. Sen sijaan, että etsittäisiin metodologiaa, periaatteita, etsitäänkin nyt vastauksia psykologian ongelmiin. Etsitään siis sitä, joka voi periaatteessa olla tulos vain monivuotisesta kollektiivisesta ponnistelusta. Kohtaan 3. Nykyinen marxismimme alistaa ajattelun autoritäärisille periaatteille. Sen sijaan, että etsittäisiin metodologiaa (kysymyksiä, vrt. yllä), etsitään valmiita kaavoja, dogmeja. Vapaan tutkimuksen kriittistä voimaa ei näin saavuteta koskaan. ”Se mitä me tarvitsemme on kaava, joka palvelisi meitä tutkimuksen teossa. Se, mitä he ovat etsimässä on kaava, jota meidän tulisi palvella, joka meidän tulisi todistaa oikeaksi. Lopputuloksena he kompastuvat kaavoihin, jotka *halvaannuttavat* tutkimuksen.” (Vygotsky, 1997a, 313-314).¹⁰

¹⁰ Tiedon ja vallan yhteenkietoutumisen teema diskursiivisissa praksiksissa (Foucault, 1971; Foucault, 1991b) ei esiinny Vygotskillä tätä sivumennen tehtyä huomautusta useammin.



Kuvio 1: Marxin teoreettisen ajattelun jaksot ja yksilöllisyyden tematisoituminen niissä

Lähteet

- Althusser, L. (1971). Feuerbach's 'Philosophical Manifestoes'. (Alkut. 1960) Teoksessa L. Althusser: *For Marx* (ss. 41-48). Allen Lane: The Penguin Press.
- Althusser, L. (1996). *Writing on Psychoanalysis*. (Käännös O. C. Corpet & F. Matheron.) New York: Columbia University Press.
- Baudrillard, J. (1975). *The Mirror of Production*. Translated with 'Introduction' by Mark Poster. St. Louis: Telos Press.
- Benzaquen, A. S. (1997). Ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse. Teoksessa W. F. Haug (toim.), *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus. Band 3*. (ss. 421-427) Berlin: Argument.
- DUDEN. (1989). *Deutsches Universal Wörterbuch A-Z*. Mannheim: Dudenverlag.
- Dussel, E. (2001). *Towards an Unknown Marx. A commentary on the Manuscripts of 1861-63*. (Käännös Y. Angulo.) London: Routledge.
- Engels, F. (1979). Ludwig Feuerbach ja klassisen saksalaisen filosofian loppu. (Alkut. 1888) Teoksessa K. Marx & F. Engels: *Valitut teokset kuudessa osassa. Osa 6* (ss. 396-445). Moskova: Edistys.
- Feuerbach, L. (1980). *Das Wesen des Christentums*. Nachwort von Karl Löwith. (Alkut. 1841/1849) Stuttgart: Philipp Reclam Junior.
- Feuerbach, L. (1985). Grundsätze der Philosophie der Zukunft. (Alkut. 1843) Teoksessa L. Feuerbach: *Anthropologischer Materialismus, Ausgewählte Schriften I* (ss. 100-157). Frankfurt/Main: Ulstein.
- Foucault, M. (1971). Orders of discourse. *Social science information*, 10 (2), 7-30.
- Foucault, M. (1973). *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1991a). *The archaeology of knowledge*. (Käännös A. M. Sheridan Smith.) London: Routledge.
- Foucault, M. (1991b). Truth and Power. (Alkut. 1977) Teoksessa P. Rabinow (toim.), *The Foucault Reader*. (ss. 51-75) London: Penguin Books.
- Haug, W. F. (1978). Für eine materialistisch-dialektische Begründung des dialektischen Materialismus. *Das Argument* (108), 186-201.
- Haug, W. F. (1982). *Luentoja Marxin "Pääomasta"*. (Käännös A. Tiusanen.) Helsinki: Kansankulttuuri.
- Haug, W. F. (1987). Outlines for a Theory of the Ideological. (Alkut. 1979) Teoksessa W. F. Haug: *Commodity Aesthetics, Ideology & Culture* (ss. 59-87). New York: International General.
- Haug, W. F. (1991). Tietoisuusdiskurssi, ideologia ja camera Obscura. Teoksessa J. Koivisto & L. Mehtonen (toim.), *Otteita ideologiasta*. (ss. 89-120) Tampereen yliopisto, tiedostusopin laitos: Julkaisuja. Sarja A 75.
- Hirvensalo, L. (1971). *Saksalais-suomalainen sanakirja*. Porvoo: WSOY.

- Keiler, P. (1999). *Feuerbach, Wygotski & Co. Studien zur Grundlegung einer Psychologie des gesellschaftlichen Menschen. Dritte, erweiterte Auflage.* Reihe Psychologie 6. Hamburg: Argument.
- Keiler, P. (2002). *Lev Vygotskij - ein Leben für die Psychologie.* Weinheim: Beltz.
- Labica, G. (1986). *Der Marxismus-Leninismus. Elemente einer Kritik.* Hamburg: Argument.
- Leont'ev, A. N., & Rozenbljum, A. N. (ia). Psychologische Untersuchung zur Tätigkeit und den Interessen der Besucher des Gor'kij-Zentralparks für Kultur und Erholung. Vorläufiger Bericht. (Alkut. 193?) Teoksessa: Postumes Manuscript (circa 1932). Veröffentlicht auf Russisch 1999.
- Markard, M. (1997). Ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse. Teoksessa W. F. Haug (toim.), *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus, Band 3.* (ss. 427-431) Berlin: Argument.
- Marx, K. (1958). Thesen über Feuerbach. (Alkut. 1845) Teoksessa K. Marx & F. Engels: *Werke, Band 3* (ss. 5-6). Berlin: Dietz.
- Marx, K. (1969). Thesen über Feuerbach. (Alkut. 1888) Teoksessa K. Marx & F. Engels: *Werke, Band 3* (ss. 533-535). Berlin: Dietz.
- Marx, K. (1974a). *Pääoma. Kansantaloustieteen arvostelua. 1 osa.* Valmistanut painoon F. Engels. (Alkut. Das Kapital 1867) Moskova: Edistys.
- Marx, K. (1974b). *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie.* (Alkut. 1857-58) Berlin: Dietz.
- Marx, K. (1976). Marx Ferdinand Lassalle, 22. helmikuuta 1858. (Käännös T. Koste & V. Oittinen.) Teoksessa, *Marx & Engels: Kirjeitä.* (ss. 100-101) Moskova: Edistys.
- Marx, K. (1978a). Taloudellis-filosofiset käsikirjoitukset 1844. (Alkut. 1844) Teoksessa K. Marx & F. Engels: *Valitut teokset kuudessa osassa. Osa 1* (ss. 171-311). Moskova: Edistys.
- Marx, K. (1978b). Teesejä Feuerbachista. (Alkut. 1845) Teoksessa K. Marx & F. Engels: *Valitut teokset kuudessa osassa. Osa 2* (ss. 63-66). Moskova: Edistys.
- Marx, K. (1981). Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844. (Alkut. 1844) Teoksessa K. Marx & F. Engels: *Werke, Ergänzungsband 1* (ss. 465-588). Berlin: Dietz.
- Marx, K. (1984). Theses on Feuerbach. (Alkut. 1845) Teoksessa L. S. Feuer (toim.), *K. Marx & F. Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy.* (ss. 283-286) ip: Fontana.
- Marx, K. (1986a). *Vuosien 1857-58 taloudelliset käsikirjoitukset ("Grundrisse"). Osa 1.* (Käännös A. Tiusanen.) Moskova: Progress.
- Marx, K. (1986b). *Vuosien 1857-1858 taloudelliset käsikirjoitukset ("Grundrisse"). Osa 2.* (Käännös A. Tiusanen.) Moskova: Progress.
- Marx, K. (1988). *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844 and the Communist Manifesto.* (Käännös M. Milligan.) (Alkut. 1844) New York: Prometheus Books.
- Marx, K. (1993). *Grundrisse. Foundation of the Critique of Political Economy (Rough Draft).* Translated with a Foreword by Martin Nicolaus. (Alkut. 1857-58/1939) London: Penquin.
- Marx, K., & Engels, F. (1958). Die deutsche Ideologie. (Alkut. 1845-1846) Teoksessa K. Marx & F. Engels: *Werke, Band 3* (ss. 9-530). Berlin: Dietz.

- Marx, K., & Engels, F. (1978). Feuerbach. Materialistisen ja idealistisen katsontakannan vastakkaisuus. (Saksalaisen ideologian I luku). (Alkut. 1845-46) Teoksessa K. Marx & F. Engels: *Valitut teokset, osa 2* (ss. 67-147). Moskova: Edistys.
- Rosdolsky, R. (1972). *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'. Der Rohentwurf des Kapitals 1857-1858*. 2 Bände. Frankfurt/Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Rubinstejn, S. L. (1987). Problems of Psychology in the Works of Karl Marx. *Studies in Soviet Thought*, 33, 111-130.
- Schanz, H.-J. (1996). *Karl Marxin teoria muurin murtumisen jälkeen*. (Käännös T. Hietaniemi.) Helsinki: Tutkijaliitto.
- Sève, L. (1978). *Man in Marxist Theory and the Psychology of Personality*. (Käännös J. McGreal.) Sussex: The Harvester Press.
- Silvonen, J. (1987). Psykologia kriittisenä subjektitieteenä? *Tiede & Edistys*, 12 (1), 56-62.
- Vadée, M. (1997). Ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse. Teoksessa W. F. Haug (toim.), *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus. Band 3*. (ss. 408-422) Berlin: Argument.
- Valsiner, J., & van der Veer, R. (2000). *The Social Mind. Construction of the Idea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wartofsky, M. W. (1977). *Feuerbach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilenius, R. (1966). *Marx ennen Marxia*. Helsinki: Weilin + Göös.
- Vygotsky, L. S. (1997a). The Historical Meaning of the Crisis in Psychology: A Methodological Investigation. (Alkut. 1927) Teoksessa R. W. Rieber & J. Wollock (toim.), *The Collected Works of L.S. Vygotsky. Volume 3: Problems of the Theory and History of Psychology*. (ss. 233-343) New York: Plenum Press.
- Vygotsky, L. S. (1997b). The History of the Development of Higher Mental Functions. (Käännös M. J. Hall.) (Alkut. 1931) Teoksessa R. W. Rieber (toim.), *The Collected Works of L.S. Vygotsky. Volume 4: The History of the Development of Higher mental Functions*. (ss. 1-251) New York: Plenum Press.
- Vygotsky, L. S. (1998). Pedology of the Adolescent. (Alkut. 1930-31) Teoksessa R. W. Rieber (toim.), *The Collected Works of L.S. Vygotsky. Volume 5: Child Psychology*. (ss. 3-184) New York: Plenum Press.
- Vygotsky, L. S. (1999). Tool and Sign in the Development of the Child. (Käännös M. J. Hall.) (Alkut. 1930) Teoksessa R. W. Rieber (toim.), *The Collected Works of L.S. Vygotsky. Volume 6: Scientific Legacy*. (ss. 1-68) New York: Plenum Press.